

ГРУДЕНЬ

2000

№ 6 (36)

Головний редактор
С. О. Павленко

Заст. головного
редактора
О. Б. Коваленко

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ З історії -

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
Г. В. Борjak,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яво,
Ю. А. Мицик,
О. П. Моця,
С. О. Павленко,
В. М. Половець

З філософії -

І. В. Бичко,
Г. В. Волинко,
В. А. Личкова,
В. Г. Табачковський,
В. І. Шевченко,
О. О. Явоненко

З філології -

О. Г. Астаф'єв,
О. Г. Ковальчук,
П. П. Кононенко,
А. Г. Погрібний,
Г. В. Самойленко

З економіки -

С. І. Бандур,
С. І. Ішук,
Л. О. Коваленко,
М. В. Кужільний,
А. М. Москаленко,
І. Ф. Степаненко,
О. П. Степанов,
Д. М. Стеченко

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Є. П. Ананко,
М. П. Бутко,
О. П. Васюта,
А. А. Григор,
П. В. Грищенко,
П. Ф. Кищенко,
В. П. Маслов,
В. В. Мельничук,
С. І. Пономаренко,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
В. Ф. Савченко,
П. С. Сохань,
Л. В. Студьонова,
Б. І. Суховірський,
П. Т. Тронько,
П. І. Устенко,
В. Ф. Чепурний,
Ф. І. Шпиг,
О. Ф. Явоненко,
В. П. Яковець

Відповідальний секретар
А. В. Сокол
Редактор випуску
О. В. Ткаченко

Видавці - Чернігівський державний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, Чернігівський держінститут економіки та управління, Ніжинський державний педагогічний університет ім. М. В. Гоголя

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

З М І С Т

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

П. Шаповал. Утвердження місцевого самоврядування - визначальна ознака демократичної, правової, соціальної держави 3
М. Сич. Освіта і духовність 9
А. Боровик. Ставлення населення до українізації шкіл за часів виборювання державності в Україні (1917-1920 рр.) 18

У ГЛИБ ВІКІВ

С. Федака. Святослав III - князь "Грізний великий київський" 27

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря 39

РОЗВІДКИ

О. Рахно. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини 49
О. Савченко. Економічний розвиток Новгород-Сіверського намісництва 62
Н. Онищенко. Ф. Коломийченко - редактор журналу "Шлях" 71
О. Оніщенко. Юридична діяльність І. Шрага 76
В. Шейко. Історія культури України: історіографічний огляд 80

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Н. Михальчук. Семантика і функціональна роль архетипів дороги і хати у малій прозі В. К. Винниченка 90

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

Т. Демченко, С. Кулінська. "Надзвичайно характерна по-стать" на тлі "досвітньої доби" (штрихи до життєпису О. Костанського) 93
Р. Коваль. Чернігівський Робін Гуд 102
З. Кудрявцева. Родина Шишацьких в контексті освітньо-культурного розвитку Чернігівщини XIX ст. 112

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Г. Морозова. Єврейські погроми на Чернігівщині у 1918-1921 рр. 116

ФІЛОСОФСЬКА СКАРБНИЦЯ

О. Пеньковець. Соціально-філософські основи педагогічного вчення С. Русової 124
Т. Андрійчук. Перечитуючи класику: діалог з М. Коцюбинським 130
В. Остроухов, К. Райда. Проблема розуміння та інтерпретації філософії Ф. Ніцше 134

СПОГАДИ

І. Хоменко. Короткі рядки мого життя 139
В. Дубровський. Уривки зі споминів (Публікація Г. Кураса) 145

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

М. Бойко. Вагомий внесок в історіографію архівознавства 151
О. Астаф'єв. Нова книга про Лесю Українку 153
Г. Киричок. Творчість Миколи Гоголя на зламі тисячоліть 154
А. Дністровий. До історії українського авантюризму .. 158

ЕКОНОМІКА

О. Панченко. Принципи організаційно-економічної взаємодії залізничного транспорту з регіоном 164
Г. Кравчук. Формування інвестиційної стратегії в Україні для залучення нерезидентів 167
Ю. Карпенко. Споживчі переваги на ринку кондитерських виробів України 169
Н. Костевич. Вплив ціни на оцінку конкурентоспроможності підприємства 172
В. Польшаков, Г. Старченко. Маркетингові дослідження автомобільного ринку України 176

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

(за даними Опису 1779-1781 рр.)

Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 років належить до особливої групи історичних пам'яток, що виникли у зв'язку із запровадженням губернської реформи в Україні, що мала на меті остаточну ліквідацію решток її самобутньої адміністративної системи. Це статистично-географічний опис одного з трьох лівобережних намісництв (Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське), складений напередодні його утворення.

На сторінках Опису Новгород-Сіверського намісництва вміщено великий фактичний матеріал, який розкриває різні аспекти соціально-економічного розвитку одного з важливих регіонів Лівобережної України.

Опис являє собою перелік населених пунктів, описаних за певною програмою. Значна увага в ньому приділяється природно-географічним умовам на землях майбутнього Новгород-Сіверського намісництва. Дано багато відомостей про економічний розвиток краю, досліджується стан сільського господарства, ремесел та промислів, торгівлі. Особлива увага приділяється розвитку міст, ярмарків, цехів. Матеріали опису дають широкі можливості для більш глибокого розкриття соціальної структури тогочасного суспільства. Подано відомості про те, кому належить той чи інший населений пункт.

Отже, Опис Новгород-Сіверського намісництва містить велику кількість матеріалів для вивчення соціально-економічного розвитку України в другій половині XVIII століття. Ця пам'ятка є першорядним джерелом для документального вивчення історії України в один із найважливіших моментів її історичного життя - момент остаточної ліквідації автономного устрою Лівобережної України у складі Російської імперії.

У процесі остаточного скасування самобутньої адміністративної системи Лівобережної України на підставі загального "Учреждения для управления губерний" 1775 року старий адміністративний поділ Гетьманщини на полки та сотні було скасовано і всю цю територію поділено на три намісництва - Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське.¹

Щоб рівномірно поділити територію на намісництва, встановити їх межі, проводилася велика попередня робота під керівництвом А.С. Милорадовича, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 року призначила Малоросійським губернатором.²

У липні 1779 року П.О. Рум'янцев сповістив Малоросійську колегію про те, що він доручив Милорадовичу персонально об'їхати землі, які підлягали реформуванню, оглянути всі міста і села. В ордері на ім'я Милорадовича від 3 липня 1779 року Рум'янцев докладно пояснює доручення, покладене на нового губернатора, та вказує маршрут, за яким повинна просуватися експедиція.³

Для виконання цього завдання Милорадович залучив необхідну кількість помічників, серед яких були офіцери, бунчукові та військові товариші, канцеляристи Малоросійської колегії.

Для того, щоб при складанні описів дотримуватися певного плану, Милорадович виробив спеціальну інструкцію для членів комісії.⁴ У ній він вимагав точності і повноти відомостей. Окремо вказував на те, що слід не лише використовувати при зборі даних матеріали ревізії 1764 року, а й особисто перевіряти та доповнювати їх при огляді міст і сіл. Милорадович в інструкції звертає увагу членів комісії майже

на всі аспекти розвитку регіону: демографічний, соціальний, економічний тощо. Хід проведення опису, безпосередня перевірка даних у містах і містечках контролювалася ним самим. Увесь процес збору фактів був спрямований на здобуття достовірної інформації. Щоб забезпечити точність і повноту відомостей, Милорадович пропонує членам комісії брати в сотенних правліннях списки селищ відомості, одержані з полкових канцелярій та сотенних правлінь, але значення цих даних було лише контрольним. Милорадович неодноразово нагадував членам комісії про необхідність персонального відвідування кожного селища, тому що лише так можна було забезпечити точність і повноту відомостей.

Милорадович мав постійний зв'язок з членами комісії, які мусили через кожні 2 - 3 дні інформувати його про виконану роботу, рапортувати, де вони знаходяться у цей час, а після виконання завдання негайно їхати до нього з усіма зібраними матеріалами. Тоді він аналізував виконану ними роботу, призначав комісіонерам нові завдання.

Протягом 1779-1780 років комісія Милорадовича закінчила збирати матеріали на території трьох майбутніх намісництв - Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського. У 1781 році члени комісії провели велику роботу по опрацюванню різноманітного матеріалу про населені пункти майбутніх намісництв.⁵ Зібраний матеріал було систематизовано за новим принципом адміністративного розподілу і зведено у вигляді окремих описів Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв. Опис Київського намісництва повністю не зберігся, тоді як залишилися описи Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.

Таким чином, завдяки наполегливій праці членів комісії Милорадовича, способу збирання матеріалу та його пильній перевірці не залишається сумнівів у достовірності даних, що їх містять описи Київського, Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництв. Після закінчення роботи комісії по систематизації та упорядкуванню зібраних матеріалів відбулося урочисте відкриття трьох намісництв. До складу Новгород-Сіверського намісництва увійшла територія колишнього Ніжинського і Стародубського полків. Воно поділялося на одинадцять повітів (так само, як і територія Київського і Чернігівського намісництв): Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новоміський, Погарський, Сосницький, Стародубський, Суразький. Адміністративним центром був Новгород-Сіверський. У 1791 році Конотопський і частину Коропського повітів було включено до складу Чернігівського намісництва. У ХХ столітті під час визвольних змагань частина території колишнього Новгород-Сіверського намісництва відійшла до складу Радянської Росії. Внаслідок цих змін етнічно українські землі у наш час (територія колишніх Мглинського, Новоміського, Погарського, Суразького повітів) становлять половину всіх земель Брянської області. Описи намісництв є важливими джерелами з історії України, містять вичерпну інформацію щодо її соціально-економічного розвитку в другій половині XVIII століття. Зокрема, Опис Новгород-Сіверського намісництва містить докладні відомості про господарське життя краю.

В економіці Новгород-Сіверського намісництва переважало землеробство, яке мало головним чином зерновий характер. Як і раніше, повсюдно широко культивувалися жито, пшениця, овес, гречка тощо. Так, у містечко Рожок Новоміського повіту на щотижневі торги привозили "наиболее рожь, пшено, овес, гречку" (С. 281. - Тут і далі посилання на сторінки "Опису Новгород-Сіверського намісництва" подаються в тексті статті). У зв'язку з поглибленням спеціалізації окремих сільськогосподарських районів у Новгород-Сіверському намісництві найбільш культивувалося жито. Але окремі повіти мали власну специфіку у вирощуванні зернових культур. У деяких з них поряд з житом багато уваги приділяли вирощуванню гречки. Зокрема, це стосується Конотопського повіту, де місцеве населення отримувало прибутки від "упражнения в земледелии, от коего приобретенное произростение яко то: рожь, гречиху и протчое иное, употребив

на свою пользу, последнее отвозят для продажи в город Глухов, местечко Короп и на торги в Конотоп" (С. 496). В інших районах намісництва, навпаки, гречку майже не вирощували. Так, на торги у містечко Синявка Сосницького повіту привозили "большею частью рожь и овес, а гречки в привозе было весьма мало" (С. 333). Часом серед зернових культур в окремих місцевостях переважав овес. Наприклад, у селі Лотоки Суразького повіту він був найбільш родючою зерновою культурою (С. 226). Отже, хоча жито найбільш культивувалося у Новгород-Сіверському намісництві, вибір вирощуваної зернової культури залежав від географічного розташування населеного пункту, родючості ґрунту та традиційно переважаючої зернової культури.

У Новгород-Сіверському намісництві переважало пересічне і перелогове землеробство. Населення широко використовувало угноювання земель. Про це неодноразово згадується в Описі. Зокрема, у селі Кневичі Суразького повіту "жители упражняются в хлебопашестве и за удобрением через навоз огородов вырабатывают пеньку" (С. 242).

Розвиток товарно-грошових відносин зумовив поширення технічних культур - конопель та тютюну, які вирощувалися не лише поміщиками і заможними козаками, а й селянами. Найбільш поширеним вирощування конопель було у Стародубському повіті, де "сеянием конопли" займалися у тридцяти п'яти населених пунктах. Також культивували у Погарському, Новгород-Сіверському, Суразькому та Новоміському повітах. З конопель виготовляли прядиво та олію, що їх збували власним поміщикам, скупникам або самі возили на ринок. Зокрема, мешканці села Бобки Стародубського повіту "упражняются в обзаведении пеньки, которую продают приезжающим с раскольничих слобод купцам, а оставшееся семя конопляное на торгах в местечке Рожке и городе Стародубе" (С. 280). Розкольники слободи Еліонка "с конопляного же семя сами выщеживают олей, которого выходит до 4000 ведер и сию развозят для продажи" (С. 91).

Тютюн найбільше вирощувався у Сосницькому та Конотопському повітах. Дещо в меншому обсязі він культивувався у Коропському, Глухівському, Новоміському та Погарському повітах. Населення, яке займалося вирощуванням тютюну, збувало його скупникам або відвозило на ринок і мало від цього великі прибутки. У містечку Синявка Сосницького повіту "многие жители прибыль получают от родящегося здесь простого табаку, который продают приезжающим иногда из Могилевской губернии покупателям, а иногда отвозят сами для продажи в Мену и Стародуб" (С. 334). У деяких населених пунктах майже все населення "упражняется в плантации простого табаку и продают оной" (С. 175).

У Новгород-Сіверському повіті продовжувало розвиватися городництво. У селі Шептаки населення займається хліборобством, "а притом удабривая с нарочитым старательством огороды, кои здесь в особливом пространстве" (С. 18). На городах садили цибулю, часник, капусту, буряки, огірки тощо. Ці овочі використовували як для власного споживання, так і на продаж. Наприклад, у селі Фалька Новгород-Сіверського повіту "салят также лук и чеснок и сии припасы, равно капусту, огурцы и другие огородные припасы и немалым количеством грибы продают в Новгороде и Орловке" (С. 11). У слободі Адіон Суразького повіту деякі селяни "сеют репу и возят в села Халеевичи, Дариевичи, Ярцов и Медведов, где меняют на хлеб в отсыпь, то есть за мерку репы получают такую же хлеба" (С. 231). У деяких населених пунктах селяни спеціалізувалися на вирощуванні цибулі. Це село Білокопитів Глухівського повіту, село Княже Стародубівського повіту тощо (С. 471).

Подекуди селяни отримували прибутки від продажу хмелю. Зокрема, мешканці села Карильськ Коропського повіту "нарочито много растут тут хмелю, который они продают в Коропе" (С. 405).

У другій половині XVIII століття у Новгород-Сіверському намісництві розвивалося садівництво. Найбільш поширеними садовими деревами були груші, яблуні та вишні. В Опису Новгород-Сіверського намісництва найчастіше

згадуються сади Глухівського та Кролевецького, а також Новгород-Сіверського, Стародубського, Сосницького повітів. Вирощувані фрукти та ягоди вивозили на продаж у сусідні міста та містечка, іноді міняли на хліб (С. 382).

Важливого значення набуло в цей час тваринництво, зокрема племінне конярство та вівчарство. Існувало п'ять кінних заводів, які спеціалізувалися на виведенні племінних порід коней. Одними з найкращих на Лівобережній Україні були овечі заводи Новгород-Сіверщини. Продовжувало розвиватися скотарство та свинарство. Сало було одним з основних товарів на ринках. Часто один власник мав заводи по вирощуванню різних видів тварин. Зокрема, підкоморій Сандурський на власному хуторі у Конотопському повіті мав овечий та великої рогатої худоби заводи (С. 502). Бунчуковий товариш Шкляревич на власному хуторі у Конотопському повіті мав "лошадейный, рогатого скота и овечий заводы" (С. 527).

Продовжувало розвиватися птахівництво. У деяких маєтках були пташники. Зокрема, пташник існував на хуторі Красовка Новгород-Сіверського повіту, який належав Чернігівському кафедральному монастирю (С.18).

Населення намісництва, окрім землеробства і тваринництва, продовжувало займатися промислами. Одним з найбільш поширених було бортництво, яким, головним чином, займалося населення Суразького, Новоміського та Сосницького повітів. Мешканці цих повітів мали велику кількість бортних дерев: у селі Завод Корецького їх було близько тисячі (С. 233), а у селі Ущерп'є Суразького повіту - понад п'ять тисяч (С. 214). Завдяки цьому населення отримувало велику кількість меду, який продавало на внутрішньому і зовнішньому ринках. Слід сказати, що мед добували також на пасіках. Найбільша їх кількість була у Глухівському повіті, де вони існували у тридцяти двох селах, деревнях, хуторах. Поширеним пасічництво було у Кролевецькому, Сосницькому, Коропському повітах, дещо менше - у Стародубському та Погарському повітах.

У лісових районах розвивалося мисливство. Місцеве населення полювало на лисиць, зайців, куниць, іноді на вовків (С. 233).

Мешканці селищ, які знаходилися поблизу річок чи озер, займалися рибальством. Частину улову вони використовували для власного споживання, все інше - на продаж. Часом населення мало прибутки лише від рибальства. Зокрема, у селі Стара Рудня Суразького повіту "упражняются обиватели... в хлебопашестве только для своего пропитания, прибыль же получают от уловливаемой в реке Ипутъ небольшими суднами, сетями и ятерами рыбы, продают оную в слободе Зибкой" (С. 213). Мешканці хуторів понад Сеймом поблизу Батурина "имеют пропитание и прибыль от рыбной ловли; рыбу они ловят небольшими судами" (С. 11) та продають у Глухів і Батурин.

Мешканці селищ, що знаходилися у лісах, займалися збиранням грибів та їх продажем. Зокрема, населення села Фалька Новгород-Сіверського повіту збирало "немалым количеством грибы" (С. 233) та продавало їх у Новгороді-Сіверському та Орловці. Мешканці деревні Завод Корецького Суразького повіту "збирают в великом количестве белые грибы и их продают", деревні Рудня Голубовка Суразького повіту "довольствуются от лесных угодий, как-то: собирают для продажи грибы, рыжики и прочие лесные произращения, а продают оное в раскольничих слободах" (С. 244).

У другій половині XVIII століття на території Новгород-Сіверського намісництва продовжувало розвиватися промислове виробництво. В Описі подані дані про кількість мануфактур, місце їх розташування, часом описаний процес виробництва, вказано кількість вироблюваної продукції та прибутки власника.

Одними з найбільш поширених промислових підприємств були гуті. Їх на території Новгород-Сіверського намісництва було двадцять чотири. На гутах виробляли різні види скла та посуду. Зокрема, на гуті, що знаходилась у селі Муравинка Новоміського повіту, виготовляли скло "простое зеленое разного сорту, простая и аптечная посуда" (С. 258), на гуті в слободі Луковицькій

Мглинського повіту “делается стекло зеленое, белое и фрусталь” (С. 165) тощо. Виготовлене скло збували на місцевому ринку та у досить віддалених регіонах. Так, продукцію, виготовлену на гуті у слободі Луковицька Мглинського повіту, продавали “в Смоленске, Вязьме, Дорогобуже, Стародубе и Глухове” (С. 165). Обсяги виробництва скла на гутах були різні - від 150 коп. у рік у селі Муравинка Новоміського повіту (С. 258) до 5000 коп. на скляних заводах розкольників Івана Наумова Ретівіна та Олексія Хрущова.

У Суразькому повіті Новгород-Сіверського намісництва існувало сорок дев'ять рудень. Вони працювали на болотяній руді, яку привозили селяни по 3-10 копійки за віз. В Описі Новгород-Сіверського намісництва є детальні розповіді про принципи роботи рудень: “Одно колесо действует молотом, другое махом, производящим огонь и железо, а третье разогревающее железо” (С. 252). Рудні виробляли просте залізо, що йшло на виготовлення найнеобхідніших речей селянського та міського вжитку. Зокрема, у слободці Єльня в “рудни производится железо крушное, поелику сорт руди лутшого произвести не может, с оного же делаются лемешы и подоски, щипцы и оные лемешы отпускаются в продаже единственно в Стародубский и Черниговский полки для того, что можель имеша для твердого и черноземного поля не годится” (С. 252). Окремі рудні, як, наприклад, Комарівка давали на рік до 300 пудів заліза (С. 246); Вепримська рудня давала за місяць 30-40 пудів заліза, за рік - до 500 пудів на суму понад 300 карбованців (С. 70).

У другій половині XVIII століття в Новгород-Сіверському намісництві розвивалось парусинно-полотняне виробництво. У місті Батурині Коропського повіту існувала суконна фабрика (С. 411). Великим підприємством був парусиновий завод графа П.О. Рум'янцева-Задунайського у селі Драглівка Новоміського повіту. Він розміщався в семи цегельних корпусах, один з яких був двоповерховим на тринадцять кімнат. Ці корпуси мали різне призначення: “один же корпус для склажи полотна, а другой где чосна перечосивается, особо ж того желиовня, сушня з большою избою, миларня и амбар для склажи белой нитяной пряжи” (С. 293). На цій мануфактурі працювало сімдесят станів, які обслуговувало двісті сімдесят найманих робітників. Їхньою працею керував майстер з Росії, який щорічно отримував 84 карбованці. Робітники отримували зарплатню “не от времени, но от штуки из лутших по 85 к., последняя же зарплата по 73 копейки” (С. 293). За рік вони виробляли 800 кусків парусини (кожен завдовжки дорівнював 50 аршинам, а завширшки становив 1 аршин), що давало 6000 карбованців прибутку (С. 293). Збільшується кількість миловарень. Вони були майже у кожному місті чи містечку.

На території Новгород-Сіверського намісництва існувало шістнадцять вапняних мануфактур (у Новгород-Сіверському, Новоміському, Суразькому, Глухівському та Конотопському повітах). Головним чином це були невеликі підприємства. Наприклад, на вапняній мануфактурі у селі Чулатів Новгород-Сіверського повіту вапно виробляли у двох печах, “с одной же по выпалки выходит извести от 200 до 300 четвертей” (С. 6). Обслуговувало її вісім робітників, які отримували за це 15-16 карбованців.

У Суразькому повіті, який знаходився у лісовій зоні, існувало дві мануфактури по пилянню деревини та дві пильні машини. В Описі детально пояснюються головні принципи їх роботи: “посредством воды, текущей на приделанное отлично большое колесо, стягиваются в верхний этаж колоды, вокруг в два стани или просто называемые сани и в оных тем же самым колесом приделанными пилами, в каждом стану по восемь, режут дерево, а в нижнем этаже другим колесом, равном первому величины, мелется разной хлеб” (С. 232).

Розвивалось цегельне виробництво. У Новгород-Сіверському намісництві працювало п'ять цегельних мануфактур (у Стародубському, Новоміському та Конотопському повітах).

Збільшилася кількість і шкіряних мануфактур. У Коропському, Новоміському та Суразькому повітах їх число зросло до шести.

У Глухівському повіті була створена папірна фабрика, що було важливим явищем для розвитку економіки краю.

Продовжувало розвиватися поташне виробництво. В Описі подані дані про ефективність праці на поташній мануфактурі: “виделивается поташи в лето по два, а иногда и по три пака, разумея в одном по тридцати огнив, из одного пака выходит поташи по двести сорок пудов” (С. 221). Збували поташ на місці перекупникам, які сплачували за один пуд двадцять п'ять копійок та більше.

У зв'язку із збільшенням посівних площ під коноплями були створені підприємства по їх переробці. У селі Солова Стародубського повіту існувало підприємство по виготовленню конопляної олії. Воно було створене “в особом сделанном деревянном амбаре, в котором приделано колесо, и действием воды на пять ступ толчется конопляное семя и забывается олей” (С. 137). На цьому підприємстві щодобово виготовляли дванадцять відер олії. Для переробки конопель на прядиво у Новоміському, Суразькому та Сосницькому повітах було створено дванадцять мануфактур.

Для переробки продуктів бджільництва на території Новгород-Сіверського намісництва було організовано дев'ять мануфактур. Більшість власників таких підприємств, наприклад, Антон та Іван Горбаньови Коропського повіту (С. 413), збували отриману продукцію на торгах та ярмарках. Але деякі з власників, зокрема возний Порохонський Кролевецького повіту, “получаемый из сего завода воск и мед ... употреблял собственно на себя” (С. 386).

Одним з найбільш поширених видів виробництва було гуральництво. В одинадцяти повітах Новгород-Сіверського намісництва діяло двісті п'ять винокурень. Іноді у одному населеному пункті існувало кілька гуралень різних власників (наприклад, на хуторі Шираївка Погарського повіту існувало чотири винокурні) (С. 137).

В Описі детально відтворено принципи роботи винокурень. Зокрема, у селі Жечь Стародубського повіту “винокурня сделана особливим искусством, в коей деревяной срубленной связью цирилом вокруг с окошками, в котором проведена с реки Жечь подземельным корытом вода, текущая на трубники; трубы аглицкие, печки кирпичные, мурование коих шесть; при каждой печки каменная труба и все те трубы проведены в один ввод и в одну каменную трубу” (С. 85). Продуктивність праці на винокурні була не досить високою. Наприклад, з підприємства на 26 котлів щодобово отримували 2 відер вина (на хуторі Заушербському Суразького повіту) (С. 212). Прибутки власника цього підприємства становили понад шість тисяч карбованців (вартість одного відра вина - 70 копійок) (С. 212).

У селі Карпович Новоміського повіту існувала машинобудівна мануфактура графа Розумовського. На ній виготовляли “аглицкие отменно большой величины котлы, кубы, трубы и другой всякого разного сорту большой и мелкой медной посуды” (С. 267). Мануфактура була досить добре технічно обладнана.

Отже, дані Опису Новгород-Сіверського намісництва дозволяють висвітлити процес розвитку мануфактурного виробництва на Україні в другій половині XVIII століття. Поряд з поміщиками, власниками мануфактур ставали купці та заможні селяни. Шкіряні, миловарні, скляні мануфактури повністю перебували в руках купців. Наприклад, у слободі Злинці Новоміського повіту п'ять гут належало селянам-розкольникам, підданим графа Рум'янцева (С. 262-263), у слободі Зибка Новоміського повіту чотирнадцять миловарень та всі шкіряні підприємства належали купцям.

У другій половині XVIII століття на мануфактурах використовувалась велика кількість найманих робітників. На гутах, руднях, шкіряних та миловаренних підприємствах працювали лише наймані робітники. Наприклад, із семи вапняних заводів, розташованих поблизу села Араповичі, чотири обслуговувалися найманою робочою силою (С. 11). Парусинова мануфактура графа Рум'янцева обслуговувалася виключно найманими людьми (С. 293). Робітники “для найму приходят сюда из великорусских деревень и здешних околичных мест” (С. 107). Є відомості,

що окремі майстри виписувалися із-за кордону, але більшість робітників походила з навколишніх населених пунктів.

В Описі намісництва подані дані про зарплату робітників. На парусиновому заводі Рум'янцева вони одержували по 85 і 73 копійки за кусок (С. 293). На скляному заводі Розумовського селяни-складачі скла мали по 26 карбованців на рік (іх було два чоловіки), інші селяни - третину виробленого скла (С. 268). Іноді гроші отримували й посполиті селяни. Зокрема, на вапняних заводах Журавки в слободі Домоткані Новгород-Сіверського повіту за виконану роботу посполиті отримували зарплату, "как и на протчих таковых же заводах" (С. 14).

У другій половині XVIII століття в намісництві розвивалися ремесла та сільські промисли. Лише в Новгороді-Сіверському налічувалося: котлярів - 4, слюсарів - 1, кравців - 74, шевців - 195, шаповалів - 78, ковалів - 15, ткачів - 15, м'ясників - 1, гончарів - 15 (С. 3). Чимало ремісників було у повітових містах, містечках, селах. Наприклад, у містечку Погар на 608 дворів було 60 шевців, 21 чинбар, 55 кравців та його передмістях налічувалося: срібник - 1, музик - 2, різьбарів - 7, калачників - 11, котлярів - 2, ковалів - 7, бондар - 1, шевців - 58, кравців - 22, шаповалів - 8, чинбарів - 1, лимар - 1, ткачів - 3, малярів - 4, шаповалів - 3, столярів - 4, склярів - 2, гончарів - 16 (С. 438).

Як і раніше, більшість ремісників об'єднувалась у цехи. У містах і містечках Новгород-Сіверського намісництва існувало тридцять п'ять цехів (гончарські, калачницькі, ковальські, кравецькі, музичські, перепачайські, старечі, ткацькі, шаповальські, шевські тощо). Зокрема, у Стародубі існувало десять цехів: калачницький, олійницький, кравецький з кушнірським, шевський з кожевницьким, ткацький, шаповальський, ковальський з котляревським, музичський, у яких об'єднувалося 344 ремісники.² У місті Мена з 642 чоловік населення ремісників було 167, з них 130 об'єднувалося у 9 цехів, а 87 працювало поза цехами (С. 320).

У селі Синявка Сосницького повіту ремісників було тридцять, "кои в оставшееся от хлебопашества время делают работу всяк по своему искусству" (С. 334). У селі Клишки Кролевецького повіту налічувалося "мастеровых людей 192, с них портные, кузнецы, шаповали, ткачи, бондари и гончари работы кои производят на обывателей только здешних, а сапожники, кушнеры и шапочники выработываемой по своему ремеслу товар отвозят для продажи на ярмарках в Глухов, Кролевец, Батурин и Воронеж" (С. 396).

Продовжували розвиватись у цей період і сільські промисли. У лісових районах Новгород-Сіверського намісництва (Стародубському, Погарському, Суразькому повітах) процвітало бондарство. Зокрема, мешканці хутора Василівка Погарського повіту "в хлебопашестве не упрощаются по причине неспособности здешней к тому земли, а имеют пропитание свое и прибыль от бондарного ремесла" (С. 152), мешканці слободи Черкаська Погарського повіту отримували прибутки від бондарства та виготовлення коліс (С. 155), на хуторі Заушербському Суразького повіту селяни займалися виготовленням діжок та дерев'яного посуду (С. 212). У Мглинському повіті було багато лісів, тому "поселяни иные выделявая из онаго доски, дрань и лучину, другие делаая колеса, ободы, сани, возы и разную деревяную посуду, а также и рогожи, почти ж все дрова и на строение лес" (С. 173). Селяни деяких місцевостей займалися виготовленням дьогтю на продаж, наприклад, мешканці Стародуба (С. 39).

Поширеним заняттям було гончарство, яке було найбільш розвинене у Сосницькому та Новгород-Сіверському повітах. Виготовлену продукцію збували у найближчих селищах та на ярмарках.

Мешканці слободи Злинка Новоміського повіту славилися по всій Російській імперії вмінням виготовляти кліщі, "к которым тут имеются нарочито искусныя мастера и глаже и белее кроме всей деревни ни не каких мест не бывает, и таковых мастеров находится по более 10 человек" (С. 281). Ці майстри виготовляли щорічно понад 10 тисяч кліщів, які відвозилися на продаж у Санкт-Петербург, Москву, Ригу та інші міста Російської імперії.

Велика увага в Описі Новгород-Сіверського намісництва приділяється розвитку торгівлі. Вказується кількість крамниць, торгів, ярмарків, час і місце їх проведення, поданий перелік товарів та ціни на них.

Активізація товарно-грошових відносин викликала появу нових і розвиток старих

центрів торгівлі. У цьому відношенні особливо відзначалися міста та містечка Батурин, Глухів, Кролевець, Сосниця, Новгород-Сіверський, Константиївка, слободи Воронок, Зибкая, Клинци, Климова, селища Нові Бобовиці, Клишки, де щорічно збиралося від трьох до п'яти великих ярмарків. У селі Баклані та містечку Грем'яч Погарського повіту, у селі Каташин та селищі Каменського Успенського монастиря ярмарки проводилися щорічно. Для купівлі-продажу сюди з'їжджалися з різних місцевостей купці або їхні уповноважені. На ярмарках велася торгівля багатьма товарами, необхідними у вжитку. Зокрема, на ярмарки у слободу Воронок Стародубівського повіту із Стародуба, Семенівки, слобід Климової, Лужок приїздили вести торгівлю "мелочным товаром, кожами вычиненными и разного рода зверыными, медом, воском, железом, рыбою, солью и дегтем, а из околичных сел с хлебом, пенькою, дровами и овощами" (С. 91). У містечко Грем'яч Погарського повіту "приезжали дробязники з городов Стародуба и Погари с разными мелкими крамными товарами, а с околичных сел и деревень привозят разной хлеб, деревянную посуду, колеса и другие хозяйские надобности" (С. 176). Жвава торгівля велася на ярмарках у слободі Зибкій Новоміського повіту. Тут збиралися з Стародуба, Ніжина, слободи Климової та інших розкольничих слобід "з сукнами, с красным и мелочным товаром, з железом, кожами, красною рыбою; с Кременчуга, Елисавета з солью, з Рилска, Орла, Михайловки и из полков Нежинского, Прилуцкого, Переяславского разного рода с хлебом, с околичных сел малое количество нагонивают скота. Главной сих обывателей торг пенькою, конопляным маслом, мылом, кожами" (С. 295). У слободі Клинци Суразького повіту на ярмарках велася торгівля "хлебом, цинолками, рогожами, медом, малое количество рогатым скотом, конопляною олеею, дегтем и деревянною посудой и звериною кожей" (С. 209-210).

На господарське життя повітів Новгород-Сіверського намісництва великий вплив справляло їх поступове включення в систему всеросійського ринку, який активно формувався. Зокрема, на ярмарки у Кролевець приїздили купці з Москви, Воронежа, Новгорода, Рильська, Путивля (С. 363).

З Новгород-Сіверського намісництва в Росію вивозили збіжжя, технічні культури (коноплі, тютюн), мед, горілку, шкіри, вовну тощо. У свою чергу з російських міст і сіл сюди привозили хутра, взуття, керамічний, мідний, олов'яний посуд, бакалійні вироби, вино, тканину, зброю. Російські купці брали участь практично в усіх торгах і ярмарках на території Новгород-Сіверського намісництва.

Загалом, ярмарки проводилися у сімнадцяти населених пунктах Новгород-Сіверського намісництва. За рік відбувалося сорок вісім ярмарків. Тривали вони кілька тижнів. Наприклад, у Новгороді-Сіверському ярмарки продовжувалися "от двух до трех недель и более" (С. 5).

Щотижнево чи навіть двічі на тиждень майже у всіх містах, містечках та розкольничих слободах збиралися торги. На них продавалася сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби та товари, вироблені на місцевих мануфактурах. У Стародубі на торги, що відбувалися двічі на тиждень, привозили з навколишніх сіл хліб, сіно, дрова "и на строение годное дерево, мед, воск, пенка, диоготь, смола, щитина, полотно и всякая деревянная посуда" (С. 38). На щотижневі торги у Погар привозили на продаж прядиво, олію, вино, хліб, дерев'яний посуд тощо (С. 108).

У багатьох населених пунктах Новгород-Сіверського намісництва існували крамниці. Зокрема, у Стародубі було 212 крамниць. З них "з суконным, шолковым, пушным и другим красным и мелочным товаром 65; в том числе каменная 1, з железом 11, з мылом, восковыми свечами, пряниками и медом 9; соляных будок, в которых и сало продается 26; мясницких 23; дегтяных 19; рыбных 13, римарских 3; бакалейных - 2; з разною овощою 6; з стеклом будок 4, лавок пустых 12; да таких, кои нанимаются во время ярмарков 10; шалашей 2; шоп, где продается ржаной и пшеничной печеной хлеб, выделанные кожи и сапоги 3" (С. 38). У крамницях міста Батурин продавали "холст, заполоч, платки бумажные и набойчатие, пестрая крашанина и съестные вещи" (С. 411), міста Короп - "разной мелочной красной крашанина и съестные вещи." У крамницях міста Глухів велася торгівля "разными домашние мелочные вещи." У крамницях міста Глухів велася торгівля "разными шелковыми, суконными и пушными товарами, фарфоровою посудой и аглицким пивом, французскою водкою и разными винами, покупая в Санктпетербурге,

Москве и других местах на ярмарках, ... а великороссийские купцы, живущие в своих домах и наемных, торгуют шелковыми и суконными товарами, також железными и стеклянною посудю."

В Описі подані дані про склад купецтва та його капітали. У Новгород-Сіверському намісництві вели торгівлю російські і українські купці. Зокрема, у місті Сосниці російських купців було 2, у Мглині - 3, у Коропі - 8, у Стародубі - 27. Російські купці у місті Глухів мали капітали від двох до десяти тисяч (С. 440).

Капітали купців суттєво відрізнялися. Так, купці міста Стародуб мали від п'ятисот до двадцяти тисяч карбованців (С. 38), купці міста Глухів мали до п'ятдесяти тисяч карбованців (С. 440) тощо.

Найбільш жваво торгівля розвивалася у містах. Саме в них спостерігався найінтенсивніший обіг товарів. Торгівля помітно впливала на економічне та громадське життя міст. Для багатьох жителів населених пунктів вона нерідко ставала одним із головних засобів існування. Дещо повільніше розвиток торгівлі відбувався в селах. У слободі Злинка було двадцять купців, що мали постійні лавки. Їх капітали сягали від п'ятисот до тисячі карбованців (С. 261).

Велику роль в українській торгівлі відігравали купці-перекупники, які скуповували у селян прядиво, тютюн тощо.

У товарно-грошові відносини були втягнуті поміщики і селяни. Останні продавали хліб, тютюн, коноплі, ремісничі вироби.

Отже, у другій половині XVIII століття відбувався подальший розвиток економіки Новгород-Сіверського намісництва, про що свідчать матеріали Опису. Сільське господарство носило головним чином зерновий характер, але у зв'язку із розвитком товарно-грошових відносин відбувається збільшення посівів технічних культур - конопель та тютюну. У цей час спостерігалися зрушення у системах обробітку ґрунту. Поширюється використання добрив. Переважало пересічне і перелогове землеробство. У другій половині XVIII століття важливого значення у Новгород-Сіверському намісництві набуло тваринництво, зокрема племінне вівчарство і конярство. На базі дрібних селянських промислів і міського ремесла виникає і розвивається мануфактурне виробництво, яке відігравало значну роль в економіці краю. Продовжують розвиватися ремесла та промисли. У зв'язку із розвитком товарно-грошових відносин збільшується питома вага торгівлі. Збільшується кількість торгів та ярмарків, з'являються нові і розвиваються старі центри торгівлі. Відбувається поступове включення регіону в систему всеросійського ринку. Про ці економічні процеси, які відбувалися на території Новгород-Сіверського намісництва у другій половині XVIII століття, докладні відомості містить його опис, складений у 1779-1781 роках.

Джерела та література:

1 Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини // Записки Чернігівського наукового товариства. - Чернігів, 1931. - Т. 1. - Праці історично-краєзнавчої секції. - С. 7-13.

2 Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781) // Опис Новгород-Сіверського намісництва. - К., 1931. - С. V.

3 Там само. - С. VI.

4 Описи Київського намісництва 70-х - 80-х рр. XVIII ст. - С. 5.

5 Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. - К., 1999. - С. 83.